

Een gerechtsportaal aan de Sint-Walburgiskerk?

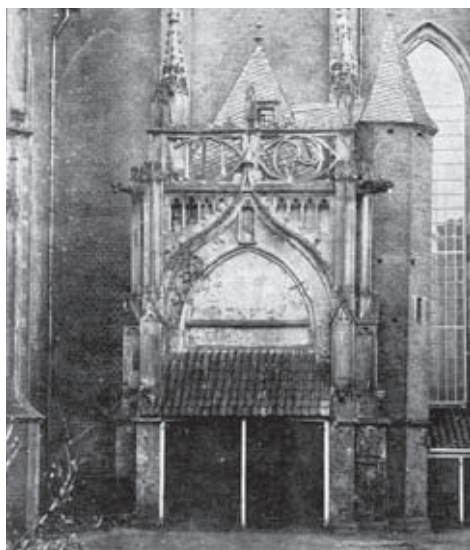
ELS VAN NIEUWLAND-LANDHEER

Aan de noordkant van de Sint-Walburgiskerk ligt het Mariaportaal, dat aan de buitenkant opvalt door zijn rijke uitvoering. Het is een ruim portaal met aan weerszijden ingemetselde banken. Twee eikenhouten deuren verschaffen toegang tot de kerk. Tegen de middenstijl zit op een slanke zuil een engel met op zijn schouders een kraagsteen met daarop een Mariabeeld met kind. Het portaal dankt zijn naam aan dit beeld. Het is aangetroffen toen in 1889 een begin werd gemaakt met de restauratie van het portaal onder leiding van het architectenbureau Cuypers-Stolzenberg te Roermond. Het portaal bevond zich toen in een vervallen staat, en diende als bergplaats voor lijkwagens. Bij het uitbreken van een zoldering vond men het sterk beschadigde Mariabeeld. Nadat het was gerestaureerd, werd het in 1893 in het portaal teruggeplaatst. Dit gaf aanleiding tot grote commotie bij de kerkenraad van de Hervormde Gemeente, die hevig protesteerde tegen een Mariabeeld in het protestantse kerkgebouw. De Tweede Kamer stelde vragen aan de minister, terwijl ook de landelijke pers er aandacht aan schonk. Het resultaat was dat Maria op haar plek bleef.

De restauratie door Cuypers maakte weliswaar dat het portaal er ‘middeleeuwer’ kwam uit te zien dan ooit tevoren, maar op hoofdlijnen bestaat het middeleeuwse portaal nog. De afmetingen zijn ongewijzigd en ook vóór de restauratie bezat het portaal

fraai beeldhouwwerk, zoals blijkt uit een foto van het portaal uit 1888.¹

1 De informatie over de negentiende-eeuwse restauratie is te vinden in het Gemeentearchief van Zutphen, Archief Commissie Restauratie Sint-Walburgiskerk, inv. nr. 3B.

Het Mariaportaal in 1888, vóór de restauratie door Cuypers. (foto: Stedelijk Museum Zutphen)

Het Mariaportaal in 2009, ‘middeleeuwer’ dan vóór de restauratie van 1889. (foto: Han Koolhof)

Een gerechtspitaal?

Het Mariaportaal kan door zijn grootte een voorhal genoemd worden. Een rekening uit 1583 spreekt over de toegangsdeur dan ook van een *Haldeur*. Dergelijke ruime portalen dienden in de middeleeuwen veelal als gerechtspitaal. Deze juridische functie van het kerkportaal was toen niet uitzonderlijk. Men vond deze portalen vanaf de negende eeuw in heel het Heilige Roomse Rijk, Frankrijk, op het Iberisch schiereiland en in Engeland. Zo is bekend dat recht werd gesproken in het eveneens als voorhal te kwalificeren dertiende-eeuwse Bergportaal aan de zuidzijde van de Sint-Servaaskerk te Maastricht. Het kerkportaal kreeg deze juridische functie in 809. In dat jaar verordonneerde Karel de Grote dat het gericht (= zitting van de rechtbank) plaats kon vinden onder een afdak. Tot dan toe sprak men recht in de open lucht. In de Germaanse tijd – Tacitus schrijft daar al over – speelde het proces ofwel *het ding* zich af onder de vrije hemel op heilige plaatsen, waar aan het begin van de rechtszitting offerers konden worden gebracht. Zulke heilige plaatsen waren bijvoorbeeld grote stenen, heuvels, bruggen, en bekender, een boom met gebladerte, vaak een linde- of eikenboom. Hoewel na de intrede van het christendom het gebruik om te offeren verdween, bleven veel van die oude gerechtspialen intact tot aan het eind van de achttiende eeuw.

De ordonnantie van Karel de Grote was bedoeld om rechtszaken – waar het immers om een ‘publieke zaak’ ging – door te laten gaan als dat in de open lucht niet mogelijk was door weersomstandigheden. De ordonnantie vermeldt: ‘dat op plaatsen waar een publieke rechtszitting wordt gehouden zo’n dak wordt aangebracht, dat het proces winter en zomer doorgang kan vinden’.

Toen een dak eenmaal was toegestaan, werd het kerkportaal de aangewezen plaats voor rechtspraak. Kerkportalen waren immers direct voorhanden, en bevonden zich veelal

aan pleinen die het centrum van de gemeenschap vormden. Omdat het proces een publieke aangelegenheid was, moest er ruimte zijn voor het volk. Het spreekt verder voor zich dat het portaal zelf ook ruim was, want het moest plaats bieden aan de rechters, de verdachte en zijn advocaat.

Er zijn in het Mariaportaal aanwijzingen op grond waarvan de vraag kan worden gesteld of het zo’n gerechtspitaal geweest is.

Iemand wordt vanuit een kasteel voor de (zittende) rechter gesleept. (afbeelding uit de Saksenspiegel)

Banken

In het Mariaportaal zijn aan de oost- en westzijde banken aangebracht. De aanwezigheid van banken is een sterke indicatie dat een portaal functioneerde als gerechtspitaal. Banken waren er namelijk niet zomaar. Zetels waren in de middeleeuwen voorbehouden aan hooggeplaatste personen. De stoel of bank werd in de middeleeuwen geassocieerd met de juridische functie van degene voor wie hij bestemd was. Het adagium uit de *Saksenspiegel*, het oudste rechtsboek uit onze contreien waarin het gewoonterecht van de Saksen is opgetekend, luidt dan ook in dit verband: ‘zittend zal men oordeel vinden’. Dat wil zeggen dat het voor goede rechtspraak noodzakelijk was om te zitten. Het ontbreken van een stoel onder

een zittende rechter betekent in de *Saksenspiegel* zelfs dat de rechter niet competent is. Zitten alleen was niet voldoende. Als teken van rust en beschouwelijkheid was voorgescreven dat rechters met de benen over elkaar geslagen zaten. Dikwijls hadden zij daarbij het zwaard, dat als symbool van rechtsmacht gold, over de knie liggen. Bovendien zat de rechter aan de westwand met de blik gericht op het oosten, waar de zon opkwam. Rechtsgedingen werden namelijk uitsluitend tussen zonsopgang en zonsopgang gevoerd. En: de rechter moest erbij zitten als een 'grisgrimmender' leeuw. De leeuw was bij uitstek het dier dat de rechtspraak symboliseerde. Leeuwen staan vaak aan weerszijden van de ingang van een gerechtshof. Dit is overigens niet het geval geweest bij het Mariaportaal. Een voorbeeld is het portaal aan de San Zeno in Verona.

Mariabeeld

De in een kerkportaal aanwezige iconografie kan verwijzen naar rechtspraak. Veelvuldig

Plafondschildering van het Laatste Oordeel in de Sint-Walburgiskerk. (foto: Jan Frings)

toegepast zijn de uitbeelding van het Laatste Oordeel, de Christusfiguur met twaalf apostelen, die als zijn rechtshelpers worden beschouwd, en de Salomofiguur, als wijze rechter bij uitstek. Soms is sprake van een combinatie van deze afbeeldingen. Bij een Laatste Oordeeltafeel is het verband tussen de oordelende Christusfiguur en de aardse

Het beeld van Maria (met kind, boven een engel), zoals dat er nu staat in het Mariaportaal. (foto: Han Koolhof)

rechter evident. Beiden oordelen over goed en kwaad. Niet alleen wordt met zo'n tafereel een waarschuwing gegeven aan de gewone man om zich goed te gedragen omdat anders de hel wacht, maar ook aan de oordelende rechter om rechtvaardig te zijn. Ook hij zal immers eens voor de troon van Christus staan.

Vanaf de twaalfde eeuw wendt men zich steeds meer tot Maria in haar hoedanigheid van *Maria advocata*. In die rol treedt zij op als voorspreekster van de zondige mens bij haar Zoon, en is zij de middelares tussen de zondige mens en Christus, en daarmee tussen de mens en God. Voorstellingen uit het leven van Maria vindt men dan ook in het timpaan van het Bergportaal in Maastricht. Vooral in de late middeleeuwen verschijnen steeds meer Mariavoorstellingen en Maria-beelden op gerechtsplaatsen, zoals de vijftiende- en zestiende-eeuwse schepenbanken. De aanwezigheid van het Mariabeeld in het kerkportaal aan de Walburgiskerk is dan ook een aanwijzing voor een juridische functie van dit portaal.

De kleur rood

Rood is de kleur van het recht. Vermoedelijk verwijst rood naar het bloed dat vloede bij terdoodveroordelingen. Gerechtsboeken heetten vaak *bloedboeken* of *rode boeken*. Rechters droegen rode kleding. Kerkdeuren van portalen met een juridische functie waren dan ook vaak rood van kleur. Maar ook het hele portaal kon rood geschilderd zijn. Soms waren zelfs de kerktorens rood om een gerechtsplaats te markeren. Het Mariaportaal is niet rood gekleurd, maar wij kennen de situatie van vóór de restauratie van 1889 niet. Het portaal werd toen op de onderbouw na afgebroken en vervolgens weer opgezet volgens de opvattingen van Cuypers. In het noordportaal van de Sint-Maartenskerk te Zaltbommel, dat een treffende gelijkenis vertoont met het Mariaportaal, is echter de rode kleur wel prominent aanwezig op de lijsten

en tracteringen. De restaurateurs van de Sint-Maartenskerk hielden in de jaren tachtig van de vorige eeuw veel meer rekening met de oorspronkelijke situatie dan Cuypers deed in Zutphen. Naar een gerechtsfunctie van het Bommelse portaal is nog geen onderzoek gedaan, maar de rode kleur en de ook daar aanwezige banken indiceren eveneens een gerechtsportaal.

De bouw van het Mariaportaal

In 1499 gaven de 'kerckmeesteren van onser lever Vrouwen' opdracht aan de steenhouwer, meester Johan, dat 'he sal maken de nije cappelle in alsolcken mathen en de manijren alse de ander cappelle gemaket ijs'. De kerkmeesters gaven de opdracht tot het bouwen van de kapel namens het stadsbestuur, dat in die tijd de machtigste instantie in de stad was. De kerk was namelijk een zogeheten *dubbelkerk*, dat wil zeggen: zowel van het kapittel als van de stad. De *nije cappelle* was de kapel met aanbouwsels aan de zuidkant, de *ander cappelle* die aan de noordkant. Beide kapellen lagen derhalve in het verlengde van de transeptarmen van de oude kruiskerk, en sloten daarmee de oude transeptarmen en toegangsdeuren af. In de tijd van de bouw van de kapellen is ook het Mariaportaal gebouwd. Daarmee kwam er een nieuwe toegang tot de kerk. Deze diende waarschijnlijk als ingang voor het stadsbestuur als het zich vanuit het raadhuis naar de uit 1393 daterende raadskapel in de kerk begaf. Het raadhuis lag immers aan de noordkant van de kerk. Ook in Deventer maakte het stadsbestuur gebruik van de tegenover het raadhuis gelegen ingang als het zich naar de zogeheten *Magistraatskapel* begaf in de Sint-Liduinuskerk.

De schepenbank

Het Mariaportaal straalt rijkdom en macht uit. Het is zonder twijfel gebouwd als een belangrijk portaal. Het schepencollege, dat de uiteindelijke opdrachtgever was, toonde

er zijn macht mee. Of er daadwerkelijk recht gesproken is, is niet duidelijk geworden. Middeleeuwse bronnen weiden in het algemeen breed uit over juridische casuïstiek, maar berichten niet over de plaats waar het vonnis werd gewezen.

De rechtsprekende instantie was in die tijd het college van schepenen. Het gericht van het Zutphense schepencollege was veelomvattend, omdat Zutphen als eerste stad in Gelderland een stadsrechtbrief had gekregen. Zutphen was 'moederstad' van plaatsen als Arnhem, Amersfoort, Wageningen, Harderwijk, Doesburg, Elburg, Gendt, Doetinchem, Lochem, Emmerik, Nieuwstadt en Montfoort, die dochtersteden of zelfs kleindochtersteden waren. Indien schepenen van de (klein)dochterstad twijfelden over een te vellen vonnis, wendden zij zich tot de Zutphense schepenbank. De uitspraak daarvan was bindend. Ook was de schepenbank een hogerberoepsinstantie voor de dochtersteden. Vanwege zijn omvangrijke taak binnen de stedenfiliatie spreekt het voor zich dat de schepenen een voldoende grote en representatieve ruimte tot hun beschikking moesten hebben voor de schepenbank. Deze schepenbank bevond zich dan ook in het raadhuis, waarvan het *Stadsboek* voor het eerst melding maakt in 1339. Een rekening uit 1426 voor onder meer honderd 'vertinde negelen' ten behoeve van de deuren in het schepenhuis en 'tot der richtbank' maakt duidelijk dat de schepenen in het stadhuis rechtszittingen hielden. In 1450 begon de bouw van een nieuw raadhuis en een nieuw vleeshuis. Er kwamen *syttenen* (zitbanken) in de schepenkamer. Er werden vijf ellen *roetss* (rood laken) gebruikt voor de *sittenkleden*. De rode kleur van de stof bevestigt de rechtspraakfunctie van de schepenbank.

Reguliere rechtspraak door de schepenen vond dus zeker niet plaats in het kerkportaal aan de Walburgiskerk. Mogelijkerwijs werd het portaal wel gebruikt voor ceremoniële gelegenheden of voor bijzondere recht-

spraak. Wellicht had het een symbolische functie, en was het louter een representatie van de aloude rechtsmacht van het stadsbestuur.

Bijzondere rechtspraak

Hoewel rechtspraak aan het eind van de middeleeuwen steeds meer van buiten naar binnen wordt verplaatst, staat vast dat rechtspraak in de buitenlucht rond 1500 nog steeds veelvuldig plaatsvond. Het Zutphense leengericht, dat voor de kerk onder de boom op het 's-Gravenhof werd gehouden, is hiervan een voorbeeld. In 1764 vond daar binnen een vierschaar de laatste zitting plaats, al was dat toen al wel een uitzonderlijk gebeuren. Het is dus goed mogelijk dat in het Mariaportaal nog recht gesproken werd. Mogelijk gaat het dan om bijzondere gerichten. In deze categorie vallen het *meigeding* en het *herfstgeding*, die respectievelijk plaatsvonden op Sint-Walburgisdag (1 mei) en Sint-Maartensdag (11 november). Hoewel (nog) niet gebleken is dat zulke gedingen in Zutphen en Zaltbommel werden gehouden, moet dat niet uitgesloten worden. Andere bijzondere gerichten zijn bijvoorbeeld marktgerichten, waarbij geschillen op de markt nog op dezelfde markttag kunnen worden afgehandeld. Omdat de markt vlak bij de Sint-Walburgis was, is het goed mogelijk dat deze gerichten plaatsvonden in het portaal.

De voorganger van het Mariaportaal

In de dertiende eeuw is begonnen met een grondige herbouw van de tufstenen Romaanse kerk. Zutphen had een moderne, eigentijdse kerk nodig, want de stad was in de loop van de twaalfde en dertiende eeuw een steeds belangrijker plaats geworden in het graafschap Gelre. De bouw begon rond 1215 en was in 1226 al ver gevorderd. De oude Romaanse kerk was een kruiskerk. Bij de verbouwing is in het transept een stenen gewelf aangebracht. Om de overwelling tot

stand te kunnen te brengen, werden de inwendige hoeken van de transepten versterkt door middel van baksteenklamp.² Daardoor ontstonden verdiepte nissen aan elke wand. Mogelijk waren op die plaats in de noordelijke transeptarm banken aangebracht. De iconografie in het kruisribgewelf duidt namelijk op een gerechtelijke functie van dit portaal. In het oostelijke compartiment van het kruisribgewelf is immers een Laatste Oordeeltafereel weergegeven. Christus zit in een rode mantel op een regenboog. Naast zijn hoofd zien we links de lelietak, teken van barmhartigheid, en rechts het zwaard, teken van gerechtigheid. Daarboven twee engelen met bazuin ten teken van de komst van Christus. Onder hem knielen aan de linkerkant Maria en aan de rechterkant Johannes, om voorspraak voor de zondige mensheid te doen. Dit is een tafereel dat bij uitstek past bij een rechterlijke functie van het portaal. De kleur rood van de mantel duidt op Christus als rechter, en zwaard en lelie symboliseren de rechtspraakfunctie. Daarbij komt nog dat de schildering zich bevindt in het oosten. De rechter aan de westwand gezeten, naar het oosten kijkend, had er dus direct zicht op.

Rechtspraak van de schepenen

Zutphen kreeg stadsrechten in 1191/1196. De lagere rechtspraak en het bestuur van de stad gingen tot de competentie van de schepenen behoren. Overal in de Nederlanden was dit het geval. Er was niet onmiddellijk een vaste 'vergaderplek' voorhanden. De plaatsen waar het schepencollege aanvankelijk bijeenkwam, waren dan ook divers. In Maastricht vergaderde het stadsbestuur bijvoorbeeld in herberg *De Lanscroon*, waar ook recht werd gesproken. Sommige steden, zoals Kampen, hadden speciaal voor de

rechtspraak een rechthuis. Ook behielp men zich wel met de bovenverdieping van een stadspoort, en de raad van Groningen vergaderde voor de bestuurlijke zaken *ante portam*, dat wil zeggen: op het kerkhof voor het kerkportaal van de Martinikerk. Waar de Zutphense schepenen zitting hielden, is niet bekend, maar het is zeer goed mogelijk dat ze het noordelijke transeptportaal gebruikten als gerechtsplaats.

Het hof van de proost

Rechtspraak in kerkportalen kon zowel kerkelijke, feodale als stedelijke rechtspraak betreffen. Daarbij moet in aanmerking genomen worden dat geestelijken vanouds een belangrijkere en grotere rechtsmacht hadden dan wereldlijke heersers. De meeste rechtszittingen in kerkportalen waren dan ook geestelijke gerichten. In Zutphen was de rechtspraak vóór de stadsrechtverlening verdeeld tussen de graaf, die de wereldlijke macht bezat, en de proost, die rechtspraak over de eigen horigen en zaken betreffende de goederen van kerk en het kapittel. Waar het hof van de proost werd gehouden, is niet bekend. Ongetwijfeld vond het plaats binnen het immuniteitsgebied, het rechtsgebied van de kerk rondom de Sint-Walburgiskerk (zie afbeelding omslag). Na een verhuizing van de proosdij van de zuidkant naar de oostkant van de kerk in 1225 was de proosdij vlak bij de noordelijke transeptarm gelegen. En juist in 1225 was de verbouwing van het noordelijke transeptportaal voltooid. Het is dus heel goed mogelijk dat de proost daar rechtsprak. Gedurende de dertiende en eerste helft van de veertiende eeuw verloor de proost zijn rechtsmacht langzamerhand aan het stadsbestuur.

Er zijn in Europa verscheidene voorbeelden van feodale rechtspraak in kerkportalen.

2 Bastemeijer, A.F.W.E., 'De dertiende-eeuwse bouwfase van de Sint-Walburgiskerk te Zutphen', in: M.M. Groothedde e.a. (red.). *De Sint-Walburgiskerk in Zutphen. Monumenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk*. Zutphen 1999, 65-91.

Dit was onder andere het geval in Freiburg (Duitsland). Maar in Zutphen spraken de graven recht in de aan de andere kant van het 's-Gravenhof gelegen koningspalts. In de vijftiende eeuw deed het gebouw al lang geen dienst meer als rechtbank. Wel behield de hertog van Gelre in zijn hoedanigheid van graaf van Zutphen tot laat in de vijftiende eeuw de hoge jurisdictie. Om dat recht uit te oefenen kwam de hertog één of twee keer per jaar naar Zutphen om daar *heymaal* te houden. Op deze massale openbare gerechtshvergaderingen, waarop de bannerheren, de ridderschap en de vertegenwoordigers van de steden verschenen, werden zware misdrijven berecht door lijfstraffen of de doodstraf op te leggen. De vergaderingen vonden plaats in de schepenhuis of in de open lucht voor het stadswijnhuis *Vreden*. Rond 1500 was de rechtsmacht van de graaf zo goed als overgegaan op het stadsbestuur, dat toen alle rechtsmacht in handen had.

Conclusie

Het dertiende-eeuwse noordelijke transeptportaal met het Laatste Oordeel in het kruisribgewelf is waarschijnlijk een gerechtshportaal geweest. Het is mogelijk door de proost, die sinds mensenheugenis de kerkelijke rechtsmacht bezat en die rond 1225 verhuisde naar de oostkant van de kerk, als gerechtshplaats gebruikt. Ook de schepenen kunnen vóór de bouw van een eigen raadhuis in het portaal zitting hebben gehouden. Het aan de eind van de vijftiende eeuw gebouwde Mariaportaal kan als opvolger van het dertiende-eeuwse portaal worden beschouwd. Rechtspraak was in die tijd geheel in handen van het schepencollege gekomen. Zowel de rol van de proost als die van de hertog/grafaaf van Zutphen was uitgespeeld. De schepenenbank, die ook binnen de stedenfiliatie ruime rechtsmacht bezat, hield zitting in het raadhuis. Het portaal heeft door zijn ruimte, rijke versiering, zijn banken, het Mariabeeld en zijn

positie binnen het bestuurlijk-juridisch centrum – immers tegenover het raadhuis – de kenmerken van een gerechtshportaal. Een verklaring is dat het schepenencollege zijn rechtsmacht hiermee wilde tonen. Mogelijk werd het portaal voor ceremoniële functies gebruikt. Mogelijk vonden er bijzondere gerichtshplaats.

Dit artikel is een samenvatting van het boek *Het gerechtshportaal van de Sint-Walburgiskerk te Zutphen; Architectuur en iconografie van kerkelijke en stedelijke rechtshpraktijken*, Els van Nieuwland-Landheer, Utrecht 2008; ISBN 978-90-75616-10-1; 54 pag., € 12,50